

measures of length, width, height, weight and volume measures (space) and the names of monetary units. In addition, UM (units

of measurement) may have figurative meaning in and out of similes and idioms.

Э. Ахмадиева

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҮНЕМДЕУ ЗАҢЫНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

Үнемдеу термині ғылым салаларының көпшілігінде қолданылады. Адамзат дамуында үнемдеудің алатын орны ерекше. Уақытты үнемді пайдаланудың жеке адам үшін қаншалықты пайдалы екені айтпасақ та белгілі. Аталған термин тіл білімінде де көрініс табады. «Өндірістің адам қажетін алуан түрлі деңгейде қанағаттандыру үшін дамуы тәрізді, тілде ең алдымен қарым-қатынас құралы ретіндегі рөлін жоғары деңгейде орындау үшін дамиды. Алайда өндірістің адамды едәуір үнемді әдіспен қанағаттандыруын ешқашан ескермей кетпеуі мүмкін еместігі сияқты, тіл де оны елемей қою мүмкін емес» [3, 146].

Тілдегі үнемдеу заңы зерттеуші ғалымдардың көптен назарын аударып, біршама ғылыми еңбектерге зерттеу нысаны ретінде алынған.

Үнемдеу заңы тілдің барлық саласын қамтитындығын ғылыми еңбектерден байқауымызға болады.

Үнемдеудің табиғаты күрделі болғандықтан, қазақ тіл білімінде ғалымдар өз зерттеулерінде тіл салаларының әр қырынан сөз еткен.

Қазақ лингвистерінің бір қатары, атап айтсақ, С. Аманжолов, М. Балақаев, І.Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, М. Томанов, А. Ысқақов, А. Айғабылов, Б. Сағындықұлы, К.Аханов, С. Мырзабектен, Р. Әмір, Ғ. Қалиев үнемдеу заңы әсерінен пайда болған өзгерістер туралы жазған құнды пікірлермен белгілі. Сөйлем мүшелерінің қызметінің жеңілдеуі мақсатында дыбыстардың түсіріліп айтылуы, яғни фонетикада үнемдеу құбылысы тілдің басқа салаларына қарағанда кеңінен зерттелді. Фонетиканы зерттеген С. Мырзабектен «дыбыстық үнем сөздің құрамындағы жеке буын, дыбысты, дыбыстар тіркесін айтпау, үнемдеу болып табылады, басқаша айтқанда, сөзді ықшамдау деген сөз» дейді. [4]. Фонетикадағы үнемдеу құбылысын редукция, элизия, апакопа, синкопа, гаплогогия, т.б сияқты құбылыстар арқылы түсіндіруге болады. Редукцияның үнемдеу заңына қатыс дәрежесін қарастырып көрелік. Белгілі фонетист ғалым С. Мырзабектенің

«Қазақ тілі фонетикасы» деген оқулығында: «Редукция - бұл дауыстыларға байланысты құбылыс. Сөз ішіндегі дауыстының көмескіленуі», - деген анықтама береді. Мысалы, *бара алмады* тіркесін айтылуда *баралмады* деп қысқартып қолданамыз. Ғалым Б. Қалиев дауысты дыбыстардың түсіп қалу себептерін зерттегенде, барлық пікірлерді ескеріп, дауыстылардың үнемделуінің табиғатын толық ашуға тырысқан. Ғалым өзінің «Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы» атты еңбегінде қысаң дауыстылардың түсіп қалу жағдайының түрлерін саралап көрсетеді. Олар: 1) қысаң дауыстылардың өз сапасы, 2) көршілес дауыссыздардың әсері, 3) екпінсіздік, 4) сөздердің морфологиялық түрленуі (дауысты дыбыстан басталатын қосымшаның жалғануы), 5) түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер және олардың қолданылу жиілігі [5,86 б.].

Фонетикадағы үнемдеу жайын сөз еткенде морфонологияны зерттеген ғалым А. Айғабылұлының көңілге қонымды пікірлерінен айналып өту мүмкін емес. Ғалым былай дейді «...редукцияны екпінмен байланыстырушылар екпінсіз буынның редукцияланбайтынын жұмбақ ретінде атап отырды. Шындығына келгенде, егер екпіннің бары рас болса, ол қазақ тілінде сөздің соңғы буынында тұрса, дауыссыздан басталған қосымша жалғанғанда да, буынды жылжытып, екпінсіз буындағы дауысты редукцияланса керек еді» дей келіп, редукциялануға қолайлы жағдай туғызытын буын үлгісін былай көрсетеді: А-БА-БА буын үлгісімен келгенде, екінші, кейде үшінші буында дауыстылар түсіріледі. Мысалы, *өтінер-өтнер, жүгініп-жүгініп, шашылып-шашылып*. Тұйық, бітеу буындарда дауысты дыбыстың түсуін көп кездестіре алмадық деп, мынадай мысалдар берген: БАБ-БАБ-БАБ түрінде келген *қыз-дыр-дық, жаз-ғыз-дық*, АБ-БАБ-БА түрінде *ай-шық-ты, ес-тіп-ті* т.б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыс редукциясының себебін түсіну үшін үш мәселені атап көрсетеді: 1) буындардың сөзде қатарласа ашық түрде келуі (са-ғы-ну – сағну); 2) түсіріп

айтылатын дауысты дыбыстың алды-артындағы дауыссыздардың өзара тіркесу мүмкіндігі (СН – дауыссыздарының тіркесі: баласына-баласна, есіне-есне); 3) дауысты дыбыс редукциясының мағынаға нұқсан келтірмейтіндігі [6,104].

Ықшамдалған сөз формалар жайында аға буын өкілдерінің зерттеулерінде айтылған маңызды пікірлерді А. Әділова, Г. Айғабылова, А. Романова, Г. Төлекова, Ж. Баймұрынов, Г. Қондыбаевалар жалғастыруда. Г. Айғабылова үнемдеу заңы жайында алғаш арнайы зерттеу жұмысын жазып, түрлі тілдік құбылыстарға өзіндік көзқарастарын білдірген. Тілші ғалым Б. Қалиевтің дауысты дыбыстардың түсірілуінің себеп-салдарының құрамын тағы үшеуге арттырды: дауысты дыбыстан басталатын сөз тіркесі айтылғанда да дауысты дыбыс редукцияланады; дауысты дыбысқа біткен сөзге дауыссыздан басталатын қосымша жалғанғанда дауысты дыбыс редукцияланады; дауысты дыбысқа біткен сөзге дауыссыздан басталатын сөз тіркесіп айтылғанда дауысты дыбыс редукцияланады.

Апакопа – сөз соңындағы дыбыстың түсіріліп қолдануы. Ғалым Б. Сағындықұлы *сары* сөзінің алғашқы формасы *сарығ* болғанын, яғни тілдің даму барысында ғ дыбысы түсіп қалып қолданысқа енгенін айтқан. Сол сияқты «Ұлық болсаң, кішік бол» мақалындағы *ұлық*, *кішік* сөздері қазірде соңғы дыбыстарынсыз айтылып кеткен. Тідік үнем лингвистикалық өзгерістердің негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырылады да, коммуникация қажеттілігіне орай ерекше сәтті үйлесім табатын, қолдануға ыңғайлы сөздерді енгізеді. Соның бір жемісі деп гаплогияны айта аламыз. Қатарласып келген екі бірдей буынның біреуінің түсіріліп айтылуы тіл білімінде гаплогия дейді. *Қайсысы–қайсы, балалар-баллар (балдар)*. «Түтіндік сөзінің түтүндүк болып айтылуында *тү-тү* болып дыбысталамын буындарындағы ұқсас, қайталанып келген буындардың бірі түсіріліп, *түндік (түндүк)* болып айтылады. Осы сияқты, *түнеугүгүңгү (түнеугі күңгі)* сөзінің де *гү-гү* ұқсас буындары біріккен сөз жігінде келіп, біреуі ықшамдалу арқылы *түнеугүну* нұсқасы қалыптасқан» дейді зерттеуші С. Оданова үнемдеу заңы жайында жазған өз еңбегінде.

Н. Т. Сауранбаев көрсеткен есімшеде соңғы (*барғам*) түріне, А.Ысқақов жіктік жалғауының ықшамдалу формасының екінші түрін ұсынып, екінші үлгісіне тән –а, –е, –й формалы көсемшенің бірінші және үшінші жақтарында да жиі кездеседі деген. Мұнда ғалым *болам (боламын), болад (болады)* сияқты қолданысты айтқан.

М. Томанов - *ған* есімшесінен кейін тіркескен соң шылауына екпін түспеудің салдарынан редукцияланып, *келгесін, барғасын, т.б.* тұлғасында қолданылатынын айтады [8,47].

Септік жалғаулары да сөйлем ішінде түсіріліп қолданылуы жиі кездеседі. Мысалы: *Кеше қызықты кітап(ты) оқыдым, Мәскеу(ге) бардым, не көрдім? Туысқан-туған ел көрдім (Жамбыл Жабаев)*. Бұл туралы профессор Н.Оралбаева табыс септіктің сөзге жалғанбауы оның мағынасына ешбір әсер етпеуі мүмкін емес, оның сөзде қолданылмауы, мағынасына жалпылық реңк береді. Тек септік жалғаулары ғана емес, тәуелдік, көптік, жіктік жалғаулары да қолданыста түсіріліп айтылатын кездері бар: *біздің еліміз-біздің ел, мен – оқушы*. Н.Оралбаева: «қосымшалы, қосымшасыз формалардың қолданылуы тілдің үнемділік заңдылығына тығыз байланысты», - деп тұжырымдайды.

Сіңісу, жылысу, ығысу құбылыстары да - үнемдеу заңының көріністері. К. Аханов еңбегінде: «Жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктеріне жалғанатын ілік септік жалғауының алғашқы түрі -ың, -ің түрінде болған. Бұл бастапқы форма (-ың, -ін) *менің, сенің, оның* есімдіктерінің құрамында сақталған. Тілдің даму барысында морфологиялық жылысу процесінің нәтижесінде есімдіктерінің соңындағы *н* дыбысы жалғауға ауысқан да ілік септіктің жалғауы ұлғайып, (бір дыбыс қосылып) –ның, -нің түрінде айтылып қалыптасқан».

Қарлығаш (қара ала құс), бел бау(белбеу), алып кел(әкел), алып кет(әкет), сегіз он (сексен), тоғыз он (тоқсан), олай еткені (өйткені) сияқты күрделі сөздер құрамындағы әуелгі компоненттері өзінің дыбыстық құрамын ықшамдаған, екіншіден, компоненттердің екеуі де бірдей, я біреуі дыбыстық жағынан әрі өзгеріп, әрі өзді-өзіне тән екпіндерінен айырылып, бір ғана екпінге ие болып, тұтасымен бір бүтін дыбыстық тұлға ретінде қалыптасқан.

Ежелгі түбірлердің сан мыңдаған жылдарда түрін адам танығысыз дәрежеде өзгертіп, кейде өлі түбірлерге айналғандығын зерттеуші Ж.Манкеева ажыратып көрсеткен. Қазақ тіл білімінде біршама жалғау мен жұрнақтардың шығу тегі жайында басы ашылған қорытындылар кездеседі. Оған мысал ретінде көмектес септік жалғауының *бірлә* шылауынан жасалғанын айтып өтсек болады. Бұны да үнемдеу заңының әсерінен болған өзгеріс десек қателеспейміз. Ықшамдалған сөздердің мағынасы кейде көмескіленсе, кейде көмескіленбеуі де мүмкін. Ғ.Мұсабаев былай деп жазады: «Сөздің ішкі мағынасы сақталып, дыбысталу түрі

өзгертін де жағдайы болады. Мысалы, *лақ* деген сөздің бастапқы түрі *оғуллақ* болған, ол бірте-бірте мына сияқты өзгеріске түскен: *оғуллақ* → *оғу-лақ* → *оғы-лақ* → *оғ-лақ* → *о-лақ* → *ұ-лақ* → *ы-лақ* → *лақ*. Сөйтіп, түбір жойылған да, бұрынғы түбірдегі мағына жұрнаққа ауысып, жұрнақ сақталып қалған». Зерттеуші Б.Сағындықұлы сөздердің этимологиясын жіті зерттегенде көптеген формалардың ықшамдалып кеткенін байқауымызға және оларды түрлі принциптермен қайта қалпына келтіргенде атабабамыз дүниені қалай қабылдап, түсінгенін білуімізге болатынын айтқан. Сөздердің бұрынғы формаларын тарихи ескерткіштерден кездестіруге болады. Б.Сағындықұлы нысанға алынған сөзді әр кезеңге жататын ескерткіштердегі нұсқаларымен өзара салыстыра отырып, мынадай факті келтіреді: «...қазақ тіліндегі «у» (тірі организмге әсер еткенде қалыпты тіршілік әрекеттерін күрт өзгертетін, не өлімге душар ететін химиялық зат) «Құдатғу билиг» әдеби мұрасында «урағун» (заһар, у): *солындин урагун оңындин шакар* (сол қолында – заһар, оң қолында – шекер); «Хусрау уа Ширин» ескерткішінде «ағу» (уланатын зат, у): *аңламас ағу йутар* (аңдамаған у ішер). Сонда бұл сөздің даму схемасы былай бейнеленеді: **урағун** → **ағун** → **ағу** → **ығу** → **ұу**».

Синтаксистегі үнемдеу заңының көрсеткіштерінің бірі – толымсыз сөйлемдер. Толымсыз сөйлемдердің құрамы толық болмағанымен, тыңдаушыға айтайын деген ой толық жетіп, екі жақты түсінік орнайды. М.Балақаев: «Ойға қатысты мүшелері толық айтылған сөйлем толымды болады да, ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз болады», - деп жазады. Синтаксистік ықшамдалуларды психоллингвистикалық аспектіде қарастырған Ж.Маймұрыновтың зерттеуінде кезкелген синтаксистік үнемдеудің лайықты факторлары болатынын ескерте келіп, адамның көңіл-күйінің, эмоциясының сөйлеу әрекетіндегі үнемдеуге әсеріне психоллингвистикалық жақтан толық талдау жүргізеді, «тағатталған сөйлемдер», «сөз жұту» терминдерінің мәнін кеңінен ашып түсіндіреді [10, 42]. Қысқарған сөз бастауыш па, анықтауыш па, әлде толықтауыш па, - мәселе онда емес, мәселе сөйлемді ықшамдап айтуға, жеңіл әрі түсінікті жеткізуге тырысушылықта.

Үнемдеу заңы жайында құнды пікірлерімен белгілі Б.Сағындықұлы метонимияны лексикадағы үнемдеу құбылысы қатарында қарастырады да, мынадай мысал келтіреді: «*Жүйірік*

тоқтығын, жомарт жоқтығын білдірмес». Мұнда «ат, кісі» атаулары және екі рет қайталанатын «білдірмес» етістігінің біреуі қысқартылған. Бұл жерде мақалдың мазмұнына нұқсан келіп тұрған жоқ, қайта өткірлене түскен», - дейді.

Үнемдеу құбылысының бір түрі эллипсистердің тілде көрініс беруінің ерекшеліктері жөнінде де ғалым көңілге қонымды пікірлер айтқан: «...эллипсистердің тілде қолданылуында контекстпен ситуацияның атқаратын рөлі зор екендігі тұжырымдалады. Оқиғаның болып жатқан сәті, дене қозғалысы, ым, белгі тағы басқа экстралингвистикалық факторлар да эллипсистердің оңай түсінілуіне жағдай жасайды. Демек, коммуникативтік бөлшектерді үнемді жұмсау мақсатымен сөйлемнің белгілі бір мүшесін саналы түрде айтпауға болады екен. Қысқа, дәл, анық айтуға тырысушылық, көп сөзділіктен қашу – эллипсистердің басты принципі».

Тілдің барлық саласын қамтитын табиғаты күрделі үнемдеу заңы жайында ғылыми-зерттеу жұмыстары жазылғанымен, бұл мәселенің ғылыми тұрғыда зерттеліп, тұжырымдалатын, шешімі табылмаған өзекті тұстары өте көп. Бұл заңды келешекте кең көлемде қарастырып, жан-жақты зерттеу – болашақтың ісі.

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 306б

2. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.

3. Қалыбай А. Экономия ұғымы мен экономия құбылыстары туралы ғылыми пікірлер. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2010. №1-2. -145-148бб.

4. Мырзабектен С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.

5. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар редуциясы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 178 б.

6. Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы мен лексикологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 272 б.

7. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988.

8. Манкеева Ж. Реконструкция первичных глагольных основ казахского языка. – Алматы, 1991. – 155 б.

9. Айғабылова Г. Қазақ тіліндегі ықшамдалған сөздер мен сөзформалар: филол. ғыл. канд. ...дис. – Алматы, 1995. – 128 б.

10. Баймұрынов Ж. Қазақ тілі синтаксистік құрылысындағы үнемдеу құбылыстары: филол. ғыл. канд. ...дис. – Қарағанды, 2009. – 139 б.

Закон экономии в языкознании рассматривается как одна из основных причин развития и изменения языковой системы.

The economy law in linguistics is considered as one of principal causes of development and change of language system.